

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СИМВОЛІЧНИЙ УНІВЕРСУМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Киридон А. М., Троян С. С.

ВСТУП

У періоди глибинних соціально-політичних, економічних і культурних трансформацій та масштабних катаклізмів (серед найпотужніших – війна) одночасно відбуваються інтенсивні зрушення в ідентифікаційному полі українського суспільства. Зокрема подолання кризових явищ у сфері національної ідентичності безпосередньо пов'язане з актуалізацією колективної пам'яті та реалізацією її консолідаційного та інтегративного потенціалу. Зміни в суспільно-політичній реальності та системі ціннісних орієнтацій закономірно зумовлюють формування або трансформацію пам'яттєвого дискурсу, що супроводжується відповідними підходами до конструювання та переосмислення образу минулого. Особливої ваги ця проблематика набуває в українському контексті, де в умовах війни відбуваються не лише масштабні суспільні трансформації, але й інтенсивне переосмислення історичних наративів, символів, колективних уявлень тощо. У цьому процесі колективна пам'ять функціонує як динамічна система смислів, що не лише відтворює минуле, але й формує ціннісні орієнтири сучасності та вектори майбутнього розвитку нації.

В умовах повномасштабної війни особливої ваги й значущості для України набуває конституювання національної ідентичності, що підтверджується на законодавчому рівні держави. Ухвалений 21 серпня 2025 р. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (№ 13273), є важливим інструментом для протидії російським маніпуляціям історією та комплексно регулює сферу національної пам'яті, охоплюючи питання ідентичності, декомунізації, деколонізації тощо. При цьому колективна пам'ять є одним із чинників, джерелом формування та своєрідним генетичним кодом національної ідентичності.

Досвід модерного націстворення засвідчує, що кожен національний проєкт формує запит на такий інтерпретативний пам'яттєвий дискурс, який був би спроможний виконувати функцію структурного підґрунтя національної ідентичності. Акцентування взаємозв'язку пам'яттєвого дискурсу та національної ідентичності вимагає врахування часової динаміки та прагматичної контекстуальної взаємопов'язаності минулого, сучасного й майбутнього. Актуальність і нагальність дослідження порушеної проблеми, структуризації та артикуляції як на рівні теоретичних, так і прикладних проблем набувають статусних ознак державної політики у сфері пам'яті, що має вагоме суспільне значення.

Метою наукової розвідки є аналіз колективної пам'яті як символічного універсуму, у межах якого формується, відтворюється та трансформується національна ідентичність; обґрунтуванні взаємозалежності колективної пам'яті та національної ідентичності, визначенні її механізмів, форм прояву та

сучасних трансформацій у соціокультурному просторі України. Новизна дослідження полягає у комплексному поєднанні класичних концепцій колективної пам'яті (М. Альббакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артоґ, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч, Дж. Вінтер, Е. Гобсбаум, Д. Джонсон, О. Екссле, Ф. Єйтс, Г. Зімбель, П. Коннертон, Д. Лоуенталь, Дж. Г. Мід, П. Нора, П. Рікер, Б. Шацка та ін.) із сучасними вітчизняними дослідженнями (історики: О. Гайдай, І. Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, С. Єскельчик, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, В. Кравченко, А. Портнов, І. Склокіна, С. Троян, О. Удод, Ю. Шаповал, Н. Яковенко; філософи: В. Артюх, В. Вашкевич, В. Жадько, К. Кислюк, Г. Коньшина, Н. Кривда, Л. Стародубцева, С. Сторожук; соціологи: О. Вишняк, О. Донченко, К. Настояща, Ю. Романенко, Е. Позднякова-Кирбят'єва, В. Середа, О. Фостачук; політологи: В. Бабка, О. Бойко, В. Бушанський, О. Волянук, Ю. Ганжуров, А. Глушко, Ю. Зерній, К. Євсєєв, Л. Нагорна, М. Рябчук; психологи: І. Бандурка, О. Лактіонов, М. Кузнецов та ін.) та з осмисленням концепції символічного універсуму для аналізу процесів формування національної ідентичності в умовах соціально-політичних змін (Р. Зимовець, О. Шульга та ін.). Колективну пам'ять інтерпретовано не лише як чинник національної ідентичності, а як цілісний символічний універсум, що структурує соціальну реальність спільноти.

Задекларована тема ґрунтується на поєднанні кількох поняттєвих сегментів: колективна пам'ять, символічний універсум, ідентичність / національна ідентичність, політика пам'яті, тощо. Концептуалізація колективної пам'яті як символічного універсуму дозволяє розглядати її як цілісну систему значень, образів, міфів і наративів, які структурують соціальний досвід і забезпечують смислову інтеграцію спільноти. У межах цього універсуму відбувається інтерпретація історичних подій, конструювання національних героїв і травм, а також формування спільного символічного простору, що визначає межі національної ідентичності.

1. Рамкування теоретико-методологічного інструментарію

Символічний універсум. За теоретичне підґрунтя і відправну точку було взято феноменологічний концепт символічного універсуму, запропонований П. Бергером та Т. Лукманом¹. Підґрунтям для розроблення цього концепту стали концепція релігії Е. Дюркгайма, обґрунтована в праці «Елементарні форми релігійного життя» («Les Formes Elementaires de la Vie Religieuse», 1912), концепція тоталізації Ж.-П. Сартра² та концепція кінцевих царин значення А. Шюца³. Серед вітчизняних дослідників подальше оновлення й

¹ Berger P. L., Luckmann Th. Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. N. Y. : First Anchor Books Edition, 1967. 219 p.

² Sartre J.P. Critique of Dialectical Reason / Sartre J.P. S.I. : Verso Books, 2004 (Revised edition). 840 p.

³ Schutz A. On Multiple Realities / A. Schutz // Collected Papers. The Hague : Martinus Nijhoff, 1962. Vol. 1.

розширення концепції символічних універсумів найґрунтовніше здійснено в наукових розвідках О. Шульги⁴.

Символічний універсум визначається як цілісна система значень, що легітиміє соціальний порядок і надає сенс індивідуальному та колективному досвіду. У запропонованій оптиці колективна пам'ять виступає не лише елементом цього універсуму, а його фундаментальним складником, оскільки саме через інтерпретацію минулого формуються базові уявлення про світ і місце спільноти в ньому. Концептуальною характеристикою символічного універсуму є його інтегративна сутність.

Символічний універсум – це замкнута смислова система, що формує власну матрицю бачення й пропонує інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій чи явищ, а найважливішими характеристиками цієї системи є замкнутість і цілісність, завдяки чому смисловий універсум задає межі комунікації та інтерпретації в повсякденному житті⁵. Символічні універсуми претендують на ексклюзивне, безальтернативне визначення соціальної реальності, домінування своїх базових символів у тому чи іншому суспільстві. Сутнісна здатність символічного універсуму полягає у його інтегративності: він організовує для соціального актора систему соціальних координат від моменту його народження і до смерті. Існування символічного універсуму диктується об'єктивними й суб'єктивними причинами, відтак існування та боротьба універсумів притаманні будь-якому суспільству, зокрема українському. Важливо врахувати, що останнє переживає зміну символічних універсумів, коли «старий» універсум втратив домінуюче становище, а «новий» його ще не здобув. Але зміна символічних універсумів є тривалим процесом. Концепція дифузії символічних універсумів постає як багаторівневий процес взаємного проникнення смислів і символів різних універсумів у дискурси одне одного, що, своєю чергою, веде до коригування їхніх власних смислових конструктів. Процес дифузії символічних універсумів є нелінійним процесом – тобто проникнення і навіть зміна смислів одного універсуму відбувається не на всіх рівнях (доменах) символічного універсуму і не одночасно. Крім того, цей процес має значні часові рамки й не обов'язково призводить до втрати панівним універсумом своєї культурної гегемонії в суспільстві⁶. Однак за втратою домінантним універсумом своєї культурної гегемонії (і разом з нею – свого центрального статусу) виникає

⁴ Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття “символічний універсум” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2013. № 4. С. 122–134; Шульга О. Евристичний потенціал поняття “символічний універсум” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 2. С. 143–156; Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 116–130; Шульга О. Ціннісний та економічний домени символічного універсуму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 2. С. 117–132; Шульга О. Мовний феномен як інтегральний домен символічного універсуму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 1. С. 83–96; Шульга О. Символічні анклав і зміна символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 3. С. 95–107 та ін.

⁵ Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 117.

⁶ Шульга О. Символічні анклав і зміна символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 3. С. 106.

перелом у громадському житті, результатом якого постає колективна травма (або, користуючись термінологією Дж. Александра, «культурна травма»⁷).

Для інтерпретації символічних універсумів як аналітичний інструментарій О. Шульга пропонує концепцію доменів символічних універсумів. Домен є цариною значень, що належить до якої-небудь із широких сфер соціальних відносин і смисловості: історична інтерпретація минулого, політичні моделі устрою суспільства, комунікативні практики, релігійні практики, ціннісні орієнтації, філософські, наукові практики, мистецтво й економічні відносини. Отже, дослідник увиразнює вісім основних доменів символічного універсуму: історичний, релігійний, політичний, мовний, ціннісний, сфера мистецтва, філософсько-науковий, економічний. Ці домени перебувають на різних рівнях аналітичної ієрархічної побудови. Головні характеристики доменів – це внутрішня конгруентність значень, що входять у кожен домен, а також емерджентність самих доменів⁸. Кожен з доменів є цариною значень, що належать до широких сфер соціальних відносин і смисловості. Важливо підкреслити, що це, скоріше, ідеальні типи, які виокремлюються з аналітичних міркувань для опису й пояснення процесів, пов'язаних із символічними універсумами, їх перманентною боротьбою і зміною домінуючого становища⁹.

У контексті розробленої на основі інтегративного підходу смислової теорії ідентичності, вітчизняні дослідниці Т. Воропаєва й Н. Авер'янова зазначають, що в процесі культуротворення виникають не тільки нові культурні явища і продукти, але й новий смисловий зміст, який може стати детермінантою оформлення смислового поля української ідентичності (як індивідуальної, так і колективної). Культуротворча діяльність людини, а також її здатність осмислювати і оцінювати світ, зумовлює специфіку його перетворення, а також трансформації оточуючого середовища на «ландшафти культури» (Е. Ротхакер) та «ціннісно-смисловий універсум» (С. Кримський). Для того, щоб зробити новий смисловий зміст «відкритим» для розуміння суб'єктів, потрібно знайти відповідні форми його репрезентації (знакові, символічні, образні, аксіологічні тощо). Саме в нормативно-звичасвій, знаково-символічній, ідейно-образній, аксіологічній та світоглядній оформленості такого смислового поля закладена можливість швидкого поширення спільних ідентитетів та відповідних ідентифікаційних практик (сакралізуючих, консервативно-ретроспективних, конструктивно-перспективних). При цьому культуротворча діяльність українського народу не тільки суттєво впливає на зміни внутрішньої структури ідентифікаційних матриць етнофорів, але й на змістовне наповнення цих матриць¹⁰.

⁷ Alexander J. C. Toward a Theory of Cultural Trauma // Alexander J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelse, N. J., Sztompka P. Cultural Trauma and Collective Identity (1st ed.). Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2004. P. 1–30. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pp9nb>

⁸ Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 121–122.

⁹ Шульга О. Надбудовний рівень символічного універсуму: теоретичний нарис // Український соціум. 2016. № 1(56). С. 82.

¹⁰ Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смысловая теория идентичности: интегративный подход // Collection of scientific papers «SCIENTIA». Chicago, USA, 2024. August 2. P. 60.

Для повноцінного функціонування нації (як етнічної, так і політичної) необхідні смислові зв'язки – специфічні динамічні утворення, які не тільки «зшивають» до купи особистість та її національну спільноту, поєднуючи ціннісно-смислову сферу особистості й ціннісно-смисловий універсум національної культури, але й виступають «містком» між соціальним і культурним та засадничою духовно-світоглядною основою для формування національної ідентичності (адже процес кристалізації як етнічної, так і національної ідентичності йде паралельно з формуванням смислових зв'язків особистості та її спільноти). Ціннісно-смислова сфера особистості (як її онтологічне ядро) є важливим індикатором порушень у функціонуванні системи «людина-світ», які виявляються у образній, знаковій, символічній, смисловій та ціннісній неузгодженості особистісного й національного. Отже, саме ціннісно-смислова сфера здатна зберігати національну ідентичність особистості в будь-яких ситуаціях (навіть в умовах жорстких деструктивних впливів), а для формування колективної ідентичності вкрай необхідними є ментально-зумовлені процеси смислоутворення (які базуються на перцептивних, мнемічних, логічних, імажінативних та емоційно-почуттєвих засадах). Значно прискорюють процес кристалізації української ідентичності актуалізація ідейного, образного та смислового змісту культури; смислове насичення художніх і наукових творів; трансляція смисломісткої українознавчої інформації; забезпечення смислових зв'язків між особистістю та її національною спільнотою; активізація смислового резонансу в процесі комунікації та соціальної взаємодії¹¹.

На підставі викладеного можна стверджувати, що концепція символічного універсуму, розроблена в межах соціології знання, дозволяє глибше осмислити роль колективної пам'яті у процесах соціального конструювання.

Колективна пам'ять. Осмислення колективної пам'яті як символічного універсуму національної ідентичності потребує звернення до міждисциплінарного теоретичного поля, у межах якого поєднуються історичні, соціологічні, культурологічні, філософські та ін. підходи. Прикметно, що в сучасному гуманітарному дискурсі колективна пам'ять розглядається не як пасивне відображення минулого, а як соціально сконструйований феномен, що формується у процесі взаємодії індивідів і спільнот.

Одним із засновників концепції колективної пам'яті вважається М. Альбвак*, який обґрунтував тезу про те, що пам'ять індивіда завжди соціально зумовлена та функціонує в межах певних соціальних рамок. Відповідно до цього підходу, пам'ять не існує поза колективом, а відтворюється через комунікацію, традиції та спільні уявлення. Таким чином, колективна пам'ять постає як динамічний процес реконструкції минулого відповідно до потреб сучасності.

¹¹ Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід // Collection of scientific papers «SCIENTIA». Chicago, USA, 2024. August 2. P. 60.

* Прим.: інші варіанти трансліювання прізвища в прекладах – М. Альбвак, М. Гальбвак, М. Хальбвак.

Подальший розвиток цієї проблематики пов'язаний із працями Я. Ассмана¹² та А. Ассман¹³, які запропонували уявлення комунікативної та культурної пам'яті. Комунікативна пам'ять ґрунтується на спогадах і усних наративах очевидців, охоплює безпосередній досвід поколінь, тоді як культурна пам'ять передбачає інституціоналізацію пам'яті через стабільні символічні форми – тексти, пам'ятники, музеї, освітні програми та ритуальні практики тощо, що забезпечують тривалість і спадковість колективних уявлень. У цьому контексті пам'ять набуває символічного виміру, оскільки функціонує через систему знаків і смислів, що структурують соціальну реальність.

За визначенням Б. Шацької, *колективна пам'ять* – це «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти»¹⁴.

Видається також за необхідне звернути увагу на циркулювання у пам'яттєвому дискурсі поняття «пам'ять спільноти». Американська літературознавець і славіст Ева М. Томпсон, солідаризуючись із німецькими дослідниками¹⁵, наголошує на розрізненні понять «пам'ять спільноти» та «колективна пам'ять». При цьому під пам'яттю спільноти розуміється пам'ять певної групи людей, які живуть в межах певного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території як безпосередні свідки, при цьому не зазнаючи зовнішнього тиску, спрямованого на те, щоб змінити їхні спогади. Натомість колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона є спільною для спільнот, які не обов'язково живуть в межах одного району, але лояльні до однієї групи. Колективна пам'ять допрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. Інколи вона міфологізує події та включає їх до вже скам'янілих категорій національної міфології. Дослідниця зауважує, що на відміну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять не набувають шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них, тобто опосередковано¹⁶.

За О. Донченко, групова, або колективна свідомість функціонує і як організована форма (у вигляді ідеологій, конвенціональних документів), і в самоорганізаційному режимі (колективні уявлення, стереотипи, ксенофобії

¹² Assmann J. Communicative and cultural memory // *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 109–118; Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen*. München, 1992. 344 s.

¹³ Assmann A. Memory, individual and collective // *The Oxford handbook of contextual political analysis* / Ed. by R.E. Goodin and C. Tilly. N.Y.: Cambridge Univ. Press, 2006. P. 210–226; Assmann A. Canon and archive // *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 97–108.

¹⁴ Шацька Б. Минуле – пам'ять – мит / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 19.

¹⁵ Assmann A., Frevert U. *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 318 p.

¹⁶ Ewa M. Thompson *Ways of Remembering: the Case of Poland* // *Toronto Slavic Quarterly*. 2005. № 12. URL: <http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml>

тощо), і в режимі маніпуляцій громадською думкою. Людині притаманно чутливо реагувати на думку «більшості» у тому оточенні, настанови якого вона сприймає. Колективна пам'ять формується як з успадкованих інстинктів, так і з тих форм сприйняття й розуміння, які притаманні групі. І на нижчому, архетиповому рівні, і особливо на вищому рівні соціальної психіки відбувається непомітний для людини процес регулювання інституційних та інших відносин і вироблення орієнтаційних стереотипів. У кінцевому рахунку саме ним визначається магістральний напрям формування ідеологій, наукових концепцій, соціальних уявлень. Зрештою станом колективної психіки визначається її здатність набувати у змінених умовах нових властивостей, формувати коди, які знову й знову регулюватимуть вибір людини, її прагнення, політичну поведінку¹⁷.

Основною функцією колективної пам'яті є самоідентифікація певного співтовариства шляхом увиразнення своєї самобутності відносно інших співтовариств і з метою зменшення/усунення можливих розбіжностей всередині співтовариства.

З огляду на задеклароване, важливим видається звернути увагу на визначальні критерії ідентичності, сформульовані Гібернау М.: «неперервність у часі й диференціація від інших»¹⁸. Йдеться про те, що функціонально саме колективна пам'ять сприяє вибудовуванню ідентичності, але й ідентичність вкорінена в пам'яті. Це дає підстави стверджувати, що неусталена національна ідентичність спонукає до відповідних характеристик колективної пам'яті.

Попри інтеграційний потенціал колективної пам'яті як символічного універсуму, її функціонування супроводжується низкою викликів і суперечностей, що зумовлюють складність процесів формування національної ідентичності. Передусім йдеться про множинність інтерпретацій минулого, яка є природною для будь-якого суспільства, але в умовах соціально-політичної напруженості може набувати конфліктного характеру.

Однією з ключових проблем є конкуренція наративів пам'яті. Різні соціальні групи, регіони чи покоління можуть по-різному інтерпретувати одні й ті самі історичні події, надаючи їм відмінного символічного значення. Така поліваріантність пам'яті, з одного боку, свідчить про її відкритість і динамічність, а з іншого – створює ризики фрагментації символічного простору та ослаблення суспільної консолідації.

Іншим важливим викликом є політизація колективної пам'яті. Історичні наративи часто використовуються як інструмент легітимації політичних рішень або мобілізації суспільства. У таких випадках пам'ять може зазнавати селективної інтерпретації, коли певні події акцентуються, а інші – замовчуються або маргіналізуються. Це призводить до спрощення складних історичних процесів і формування одновимірних уявлень про минуле. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах інформаційної війни, де колективна пам'ять стає об'єктом цілеспрямованих маніпуляцій. Поширення дезінформації,

¹⁷ Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме // Соціальна психологія. 2008. № 2. С. 3–15.

¹⁸ Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ : Темпора, 2012. С.19.

викривлення історичних фактів і нав'язування альтернативних наративів спрямовані на підрив національної ідентичності та дестабілізацію символічного універсуму. У цьому контексті критичне осмислення пам'яті та розвиток історичної свідомості стають важливими чинниками культурної безпеки.

Ще одним аспектом є проблема виключення та маргіналізації окремих груп у межах домінантного символічного універсуму. Формування національної ідентичності часто супроводжується конструюванням офіційної («канонічної») пам'яті, яка не завжди враховує різноманіття досвідів і голосів. Це може упослідувати відчуження певних спільнот і виникнення альтернативних моделей пам'яті, що існують паралельно до офіційного дискурсу.

Водночас слід враховувати і вплив глобалізаційних процесів, які змінюють характер функціонування колективної пам'яті. З одного боку, глобальні комунікації сприяють поширенню знань і взаємодії культур, а з іншого – можуть призводити до уніфікації символічних форм і послаблення локальних ідентичностей. У цьому контексті збереження національної специфіки символічного універсуму стає важливим завданням культурної політики.

Таким чином, колективна пам'ять постає як складний і суперечливий феномен, що поєднує в собі інтеграційні та дезінтеграційні потенціали. Її функціонування вимагає постійного балансу між збереженням історичної спадщини, відкритістю до переосмислення та критичним ставленням до усталених наративів.

Національна ідентичність. Важливим теоретичним орієнтиром для дослідження національної ідентичності є концепція «уявлених спільнот», запропонована Б. Андерсоном¹⁹. Згідно з нею, нація існує як соціальний конструкт, що підтримується через спільні наративи, символи та практики. У цьому контексті колективна пам'ять виконує функцію інтеграційного механізму, який забезпечує відчуття належності до спільноти навіть за відсутності безпосереднього особистого досвіду взаємодії між її членами.

У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури. Так, на думку американської дослідниці Л. Грінфелд (L. Greenfeld), національна ідентичність в її суто сучасному розумінні є «ідентичністю, яка полягає в належності до «народу», найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як «націю»». Дослідниця називає п'ять найважливіших аспектів ідентитетів нації та національної ідентичності:

- по-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування;
- по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє;
- по-третє, є спільні дії, тобто дійова ідентичність;
- по-четверте, постійне проживання в одній країні і,

¹⁹ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

— по-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру²⁰.

Зазначені об'єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. Вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «ми»²¹.

О. Гнатюк визначає національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави»²².

Ідентичність національна, як стверджує І. Фігурний, «базується на наявності в народі (етносі) власної національної держави, коли етнічна спільнота стає нацією і послідовно крок за кроком розбудовує державу, націю, дбаючи, передусім, за їхній політичний, економічний, культурний, соціальний, військовий, освітній, науковий, інформаційний розвиток тощо»²³. Конструювання/форматування національної ідентичності відбувається посередництвом активізації колективної пам'яті та колективних уявлень. Будь-який соціум, володіючи певною сумою знань про минуле, зацікавлений у структуризації й кодифікації відповідного теоретичного й емпіричного знання. Не меншою мірою його турбують проблеми запам'ятовування, пригадування, забування як відображення здатності до цивілізованого співжиття²⁴.

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру». У контексті зазначеного, звернемося до міркувань Ф. Броделя: «Нація може існувати лише за рахунок нескінченних пошуків себе, перетворення себе у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим у собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, паролях, відомих утаємниченим (чи була це еліта, чи все населення країни, що трапляється не завжди). Упізнати себе у тисячі досліджень, вірувань, промов, виправдань, безмежній несвідомості, незрозумілих злиттях, ідеологіях, міфах, фанта змах... Крім того, будь-яка національна ідентичність

²⁰ Greenfield L. *Nationalism: Five Roads of Modernity*. Cambridge MA : Harvard University Press, 1992. P. 34–36.

²¹ Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 58.

²² Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. С. 56.

²³ Фігурний І. Ідентичність // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДГУВІ, 2012. С. 1911–192.

²⁴ Киридон А. Пам'яттєва парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик // Уманська старовина. 2019. № 8. С. 160.

обов'язково містить у собі певну національну єдність, вона – немов віддзеркалення, перетворення, умова»²⁵.

Принагідно зауважимо функціонування в пам'яттєвому дискурсі поняття «національна пам'ять», яку визначають як: «феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного перспективного розвитку. Національна пам'ять відповідно до національного наративу є ієрархічною, органічно включає в себе знання основних подій національної історії. Вона забезпечує функціонування нації як найрепрезентативнішої спільноти, її стабільність, а також здатність і можливість комунікації в її межах»²⁶.

Зауважуючи, що «націю творить спільність походження (крові), території, мови, культури, традицій», Г. Ващенко особливо вирізняв свідомість своєї окремішності нації, що є «категоричною умовою її існування»²⁷.

За визначенням І. Краснодемської, суспільна самосвідомість – це усвідомлення себе спільнотою як єдиного суб'єкта суспільної дії, усвідомлення себе з точки зору інших. Вона охоплює соціальну пам'ять, історичні події, факти, суспільно-історичні прогнози й суспільні ідеали, які взаємодіють між собою і зумовлюються відповідними матеріальними й духовними чинниками життєдіяльності суспільства. Самосвідомість національна включає в себе:

- 1) усвідомлення природно-соціальної сутності етнічної спільності як у само-реалізації, так і в стосунках з іншими етнонаціональними спільнотами;
- 2) усвідомлення і вірність національним цінностям: етнічній території, історії, мові, національній культурі;
- 3) усвідомлення єдності етнічної й соціально-державної спільності;
- 4) патріотизм;
- 5) усвідомлення причетності до героїчного минулого свого народу.

Самосвідомість національна у широкому розумінні включає уявлення й судження членів нації, народу про характер дій своєї та інших спільностей, їхні особливості тощо»²⁸.

За твердженням М. Гібернау: «Національна ідентичність має п'ять вимірів: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний»²⁹.

²⁵ Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. Світлани Глухової. К. : Вид-во Жупанського, 2013. С. 13.

²⁶ Троян С.С. Національна пам'ять: базові міжнародні чинники конструювання // Уманська старовина. 2016. Вип. 2. С. 149.

²⁷ Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів і українських Родин. Друге вид. Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен : Вид-во Центральної Управи Спільки Української Молоді, 1976. 208 с. С. 105.

²⁸ Краснодемська І. Самосвідомість національна // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 295–296.

²⁹ Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ : Темпора, 2012. С. 21.

Водночас Е. Сміт увиразнює такі «найголовніші риси національної ідентичності»:

- 1) історична територія або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території³⁰.

Згідно з визначенням, запропонованим в «Енциклопедії історії України», «національна ідентичність» як поняття означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею»³¹. Таким чином, у переліку складників як один із чинників національної ідентичності фігурує поняття «історична пам'ять». Водночас зауважимо, що нам ближче поняття не історичної, а колективної пам'яті. Натомість поняття «історична пам'ять», на нашу думку, може використовуватися здебільшого як наукова метафора. Солідаризуючись із польською дослідницею Б. Шацькою, історію й колективну пам'ять трактуємо, «як дві полярні моделі, «поміж якими розміщені представлення минулого»³².

Отже, національна ідентичність має соціокультурні складники, які є не менш важливими, ніж політичні та соціально-економічні. Зокрема йдеться про колективні уявлення про минуле. Відчуття єдності не лише з теперішнім, а й з минулим – це певний генетичний код нації, що допомагає самозберегтися в найскладнішому буттєвому контексті. Національна ідентичність створює/формує образ національної спільноти, який і стає головним засобом підтримки єдності суспільства.

За умов перманентних політичних криз наблизитися до розуміння стану індивідуальної й колективної психіки допомагає теорія психофрактальних матриць, що її розробляють вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології. Будь-яка соціальна структура, починаючи від індивіда й кінчаючи світоустроєм, має власну психофрактальну структуру, і саме співвідношенням цих структур визначаються і тип того або іншого соціуму, і соціокультурна ідентичність його членів. Психофрактальна матриця – це той надособистісний ціннісний конструкт, навколо якого люди об'єднуються за ознакою прийняття головних світоглядних цінностей і «правил гри»; матрична фракталізація визначає тип і характер самоорганізаційних та інших, більшою чи меншою мірою усвідомлених, процесів у суспільстві. Від тих базових матриць, якими

³⁰ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / З англ. переклав Петро Тарашук. Київ : Основи, 1994. С. 23.

³¹ Нагорна Л. П. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

³² Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 31–32.

керуються члени того чи іншого сегмента суспільства, залежить характер системи і тип соціальних зв'язків». Неусвідомлено будь-яка матриця абсолютизує і нав'язує всім виконавцям її вищої волі свої правила гри, свою картину світу, свої цінності і норми поведінки...Людина, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запрограмованих нею смислів і правил гри, в певну ідеологію існування»³³. В умовах війни й соціальних потрясінь відбувається інтенсифікація національної самосвідомості, яка трансформується у форму опору та засіб збереження базових цінностей.

Таким чином, поняття національної ідентичності передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими». Конструювання національної ідентичності постає своєрідним індикатором, який дозволяє судити про характер і спрямованість процесів суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб'єктів у політичну структуру суспільства і про вектор розвитку зовнішньої політики³⁴.

Ідентичність доцільно розглядати не як статичну категорію, а як динамічну соціокультурну конструкцію, що формується внаслідок складних процесів культурного самовизначення та рефлексії історичного досвіду. Отже, в історичному й соціальному сенсі категорія національної ідентичності є динамічною, обумовлена політико-соціальним і культурним контекстом, а відтак перебуває в процесі змін, адаптації, формування, переосмислення³⁵.

Інтенсивне впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя зумовлює глибокі трансформації не лише у способах акумуляції та збереження інформації, а й у механізмах репрезентації минулого. Це, своєю чергою, розширює можливості участі різних акторів у процесах конструювання пам'яті, надаючи їй більш відкритого та поліфонічного характеру. Соціальні мережі й блоги функціонують як майданчики для переосмислення та деконструкції домінантних наративів, водночас сприяючи формуванню відкритої, плюралістичної та багатовимірної колективної пам'яті.

³³ Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки. Соціальна психологія 2008. № 3. С. 7–8; Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 69–70.

³⁴ Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 58, 89.

³⁵ З цього приводу О. Гнатюк зазначила: «Мозаїка різних позицій, різних традицій, відмінних інтерпретацій у моїх очах не є ані хаосом, ані какофонією. Це дискурс ідентичності, в якому відбувається зіткнення різних позицій, а разом – і поступове переформування думок. Бо є ідентичність – не лише індивідуальна, а й колективна, в тому – національна – не є статичною. Вона змінюється...» Див.: Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / авторизований пер. з пол. К. : Критика, 2005. С. 13.

Погоджуємося з дослідниками, які акцентують на тому, що сучасну українську націю потрібно розглядати як повномасштабну (яка, за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські, є одночасно і етнічною, і політичною³⁶), не розриваючи племінний, етнічний і національний етапи розвитку українського народу. Становлення і розвиток колективної ідентичності опосередковується зверненням до універсальних феноменів культури і актуалізацією базових смислових процесів. Проведені теоретико-емпіричні дослідження засвідчили, що суттєво відрізняється смислове поле ідентичності громадян України: для осіб з моноетнічною та біетнічною ідентичністю характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів (екзистенційні, альтруїстичні, самореалізаційні, когнітивні, сімейні, комунікативні, статусні, гедоністичні смисли); натомість для представників другої групи, до якої входять особи з маргінальною та зміненою етнічною ідентичністю, відповідно – гедоністичні, комунікативні, статусні, сімейні, когнітивні, самореалізаційні, екзистенційні, альтруїстичні смисли³⁷. При цьому всі ідентифікаційні перебудови і відтворення залежать від певних контекстів і ситуацій, а також від рішень і дій самого індивіда. У рамках ідентифікаційної ієрархії є домінантні й субдомінантні ідентичності. Домінуюча ідентичність може обумовлювати специфіку ієрархізації, структуризації, субординації інших ідентичностей, а також детермінувати їхню взаємодію. Різноманітні потреби, уявлення, смаки, емоції, почуття, інтереси, принципи, переконання, естетичні й етичні пріоритети, мотиви, світогляд, цінності та смисли особистості впливають на структурування й переструктурування власної ієрархії ідентичностей³⁸.

Наголосимо: ідентичність формується в контексті стратегій мислення, обумовлених конкретним часом чи періодом розвитку суспільства та формуванням науково-парадигмального знання. Складність, неоднозначність і навіть кризовість ідентичності призводить до необхідності пошуку інтегратора, який убагацьється в колективній пам'яті. Остання є складником національної ідентичності і водночас – «полем змагань за ідентичність»³⁹.

2. Колективна пам'ять в оптиці національної ідентичності

Національні ідентичності складаються з низки атрибутів, що притаманні тим, хто належить до конкретної нації. Відтак можна стверджувати, що формування національної ідентичності та її збереження відбувається через своєрідне «примушування» до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого (святкування радісних або переживання трагічних) тощо. При

³⁶ Krejci J., Velimsky V. *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York, 1981. P. 58–59.

³⁷ Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння // Молодий вчений. 2017. Вип. 3(43). С. 30–34; Averianova N., Voropaieva T. Transformation of the Collective Identity of Ukrainian Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2020. № 7. Pp. 45–71.

³⁸ Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід // Collection of scientific papers «SCIENTIA». Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63. P. 60.

³⁹ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ : НІСД, 2008. 68 с.

порівняльному аналізі пам'яті й ідентичності можна виокремити кілька взаємопов'язаних рівнів: когнітивний; поведінково-нормативний; емоційний. Серед основних стратегій, до яких загалом вдається держава, утверджуючи єдину національну ідентичність, здатну об'єднувати громадян, визначають:

1. Формування і поширення певного *образу* нації, який часто спирається на домінуючу націю або етнічну групу, що живе в кордонах держави, і складається зі спільної історії, спільної культури і демаркованої території. При цьому кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів, актуалізованих процесами сьогодення і суголосним їм.

2. Створення і поширення низки символів та ритуалів. Йдеться про умовні знаки, які допомагають структурувати картину світу та мають зміцнювати серед громадян чуття спільноти.

3. Розвиток громадянства, що зумовлює добре визначену сукупність цивільних і юридичних прав, політичних прав і обов'язків, а також соціально-економічних прав. Надаючи права своїм членам, держава сприяє виникненню чуття вірності їй. Крім того, держава визначає вирішальну відмінність між тими, хто *належить* до спільноти громадян, тими, *кого не допустили* у неї, тобто між тими, хто уповноважений мати певні права, і тими, хто позбавлений їх у кордонах даної держави.

4. Створення образу спільного ворога. Провадження війни довело свою вирішальну роль у виникненні та зміцненні чуття спільноти серед громадян, об'єднаних супроти зовнішньої загрози (байдуже: неминуча вона, потенційна чи вигадана).

5. Прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації як головних інструментів у поширенні якогось конкретного «образу нації» з його символами та ритуалами, цінностями, принципами, традиціями, способами життя, спільними ворогами і, що найважливіше, виразним визначенням «доброго громадянина»⁴⁰.

Посилаючись на Б. Шацьку, підкреслимо, що колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності принаймні трояким чином:

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти. Про це свідчить звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких більшає в міру тривалості існування.

По-друге, як перекази вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті історичні постаті та події перетворюються на символи постав і вартостей, переважно пов'язаних із публічним життям.

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи чи сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову». Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти в тих, хто її вживають, і дає їм усвідомлення, що вони інші, ніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнити своїх від чужих. «Спільне

⁴⁰ Гібернау М. Ідентичність націй...С. 38–39.

минуле, як підкреслює авторка, – це комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізнити своїх від чужих»⁴¹.

Отже, існує безпосередній взаємов'язок між колективною пам'яттю і національною ідентичністю. Проблема колективної пам'яті як системоутворювального чинника ідентичності актуалізується в умовах складного й суперечливого процесу становлення єдиної національної ідентичності громадян України. У роки незалежності ознаками цієї ідентичності були амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей⁴², етнопсихологічні та мовно-культурні деформації у свідомості тощо. Г. Палій зауважує, що таку ситуацію ускладнювали розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; відсутність історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його його частин⁴³. Дослідниця підкреслює, що на низькій інтенсивності процесів оформлення національної ідентичності позначилась тривала залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав, масова денационалізація етнічних українців, слабка внутрішня консолідованість суспільства, нації.

Вагомою проблемою для України є перервність еволюційного шляху формування української національної ідентичності (натомість останній за своєю суттю властива часова тяглість). Відтак спостерігається двоїстий процес. З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентитетів⁴⁴, необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; унікальної мови, відмінної від споріднених; культурної самобутності; культурних цінностей, національної ментальності тощо. З іншого боку, на початок XXI століття серед масивів населення, що мають набір об'єктивних українських ідентитетів, вітчизняні та зарубіжні дослідження⁴⁵ фіксували брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності тощо.

При аналізі колективної пам'яті як чинника національної ідентичності видається слушним врахування особливостей трансформаційних процесів

⁴¹ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги–XXI, 2011. С. 51–55.

⁴² Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. Київ : Видавничий дім “KM Akademia”, 2001. С. 111–119.

⁴³ Палій Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. 2003. №1. С. 93–101.

⁴⁴ Stebelsky I. National Identity of Ukraine // Geography and National Identity / Ed. by Hooson D. Oxford : Blackwell Publisher, 1994. P. 233–248.

⁴⁵ Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. 2000. № 1. С. 132–146; Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / За ред. С. Рябова та ін. Київ : Видавничий дім “KM Akademia”, 2001. 268 с.; Popson N. Ukrainian National Identity: The ‘Other Ukraine. URL: www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін.

у новоутворених посткомуністичних країнах (на відміну від комуністичних країн із власною тривкою державністю). Головна особливість цих процесів, на думку О. Романюка, полягає в їх бінарній структурі⁴⁶. Автор виходив з того, що в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю в межах одного трансформаційного процесу по суті відбуваються два типи трансформації. Перший із них – посттоталітарна трансформація, що охоплює собою соціально-політичну сферу суспільного життя. Її завдання полягає у перетворенні посттоталітарних суспільних відносин (тих, що дісталися у спадок від тоталітаризму) на (в ідеалі) демократичні. Завдання трансформації другого типу (державотворча трансформація, що здійснюється у сфері національно-політичних) полягає у перетворенні частини колишніх багатонаціональних державних утворень на суверенні національні держави.

Відтак в умовах когнітивного дисонансу неминуче постає проблема пошуку відповідної моделі/моделей колективної пам'яті або, принаймні, виявлення форм їх співіснування. Водночас між різними спільнотами пам'яті можуть точитися суперечки з домаганням врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а відтак легітимізації власної відрубності в її межах. За твердженням М. Гібернау, «люди, які заявляють, що поділяють якусь конкретну національну ідентичність, з різною силою покликаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю»⁴⁷. У новоутворених державах цей процес ускладнює розпорошеність ідентифікаційних характеристик членів суспільства. Аналіз характеристик дозволив О. Романюку виокремити чотири тенденції ідентифікаційного простору суспільства:

Перша – усвідомлення себе громадянами нової, національної держави, що більше характерно для представників титульних етносів. В умовах розбудови національної державності титульні етноси виступають як державо- та націє утворююча сила.

Друга – усвідомлення себе громадянами колишнього багатонаціонального утворення (напр., радянськими громадянами, югословенами, чехословаками).

Третя – усвідомлення себе громадянами своєї історичної батьківщини. Таке більше властиве представникам етнічних груп, які посідали пануюче місце в колишніх імперіях. Чимало етнічних росіян, що внаслідок розпаду СРСР опинилися в інших державах пострадянського простору, відчують свою належність до російської політичної спільноти. Проте ця тенденція має місце і серед інших етнічних груп. Так, етнічні угорці, що компактно мешкають у Румунії, Сербії, Словаччині й в Україні, часто пов'язують свою політичну належність з угорською державою.

Четверта – позиціонування себе громадянами певного регіону країни, який, за їх переконаннями, повинен здобути політичну автономію, або, навіть, державний суверенітет. В Україні тенденція позиціонувати себе як окрему

⁴⁶ Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія / О. І. Романюк. Харків : ХДАК, 2011. С. 147.

⁴⁷ Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ : Темпора, 2012. С. 21.

політичну спільноту спостерігалася в Донбасі (донбасці), в південних областях (новороси), в Криму (кримчани), на Закарпатті (русини)⁴⁸.

Відповідно серед носіїв кожної із груп точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, *що* слід пам'ятати і *як*. Відбувається своєрідне переструктурування минулого: політично домінуючі групи маніпулюють образами минулого і навіюють масам певну концепцію історії, що легітимізує їхню політичну мету й панування, нові традиції й ритуали довільно конструюються у відповідності до поточних політичних реалій та потреб. Враховуючи, що образи минулого є соціокультурним конструктом, варто особливо зважати на маніпулятивні дії з тим чи іншим образом, оскільки іноді образ реальності здатен формувати саму реальність: те, у що вірять люди, стає реальністю за своїми наслідками. За цих умов «робота пам'яті» виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і є важливим важелем соціалізації індивіда. Кожна політична сила намагається «по максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точилися на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди»⁴⁹. Поділяємо думку Б. Шацької, яка зауважила, що суперечки всередині національної спільноти щодо форми пам'яті про минуле є природними й неминучими. Однак важливо, щоб вони не набували надмірної гостроти⁵⁰.

Зауважимо, що структурування минулого відбувається у певній ціннісній ретроспективі. Інтерпретування минулого залежить від контексту та суб'єктив-інтерпретаторів, від часу й простору, від норм і цінностей конкретного суспільства. Внаслідок зміни ставлення до минулого змінюється й сам спосіб конструювання історичної реальності. У такому контексті ключового значення набуває проблема пригадування минулого.

Позатим, вшанування тієї чи іншої події значною мірою залежить не лише від самої події / факту, але й від того, яке значення буде їй / йому надане згодом. Час і місце актуалізації досвіду впливає на формування змісту події. Зміна в трактуванні цих подій спостерігається водночас із зміною суспільно-політичних конотацій та методологічних підходів. Важливо враховувати вплив владних структур на практику комеморацій, формування відповідних канонів історичної науки, ставлення до подій чи явищ, а відтак – формування пам'яті під впливом «офіційного дискурсу». Підкреслимо, що вплив влади на колективну/соціальну пам'ять, або формування «політики пам'яті» здійснюється як цілеспрямована стратегія проєктування минулого. Таке конструювання не завжди має характер безпосереднього маніпулювання, але завжди, орієнтуючись на перспективи

⁴⁸ Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків : ХДАК, 2011. С. 153–154.

⁴⁹ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 121.

⁵⁰ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. С. 62.

майбутнього, задає певну конкретну модель минулого, яку П. Рікер визначає як «нав'язану пам'ять і дозволену історію»: «Нав'язана пам'ять» вимагає примусового запам'ятовування, офіційно визнаного «стандарту» ідентичності й спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників). Відтак спостерігається своєрідне «винаходження традиції», яке, за твердженням Е. Гобсбаума, означає «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим»⁵¹. Дослідник виокремлює три типи таких традицій, підкреслюючи, що вони «взаємонакладаються»:

а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах;

б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки;

в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки.

Найпоширенішим, на думку дослідника, є тип (а), інші типи він пропонує «вважати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі «спільнотою» та / або з інституціями, котрі репрезентують, виражають чи символізують її як націю»⁵².

Е. Гобсбаум робить припущення, що винайдені традиції є важливими симптомами, а отже індикаторами проблем, «які інакше можна не розгледіти, і подій, які інакше важко встановити й датувати». Окрім того, «вони часто кидають світло на людське ставлення до минулого, а отже, на власний предмет і ремесло історика, оскільки всі винайдені традиції, наскільки це можливо, використовують історію як легітимізатора дій і основу групової єдності»⁵³. Відтак в умовах функціонування «політики пам'яті» знання про минуле ідеологізуються. Конструювання історичної реальності за такого підходу передбачає встановлення певних подій минулого, котрі навмисне «не запам'ятовуються» або, навпаки, «запам'ятовуються». Ідеологія-пам'ять (яка у формалізованому вимірі прирівнюється до «політики пам'яті») маркує орієнтири в минулому, визначає варті уваги чи увічнення події минулого, конструє «місця пам'яті». В умовах імперського існування ідеологія-пам'ять може зберігати суто офіційний характер (визначимо її як «штучна пам'ять»), здебільшого малопопулярна серед населення, або навіть бути сприйнятою суспільством на рівні переконань, втілення й конструювання пам'яті за заданим зразком. За таких умов функціонування пам'яті, латентний характер має контрпам'ять.

⁵¹ Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 13. Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 324 p.

⁵² Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традицій / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 22.

⁵³ Там само. С. 23.

Отже, механізм формування пам'яті має двоїстий характер. З одного боку, йдеться про конструювання колективної пам'яті офіційною владою та встановленою практикою комеморацій (пам'ять формується як відрефлексована реальність соціального досвіду). З іншого боку, можна говорити про самоформування в процесі запам'ятовування, добору й відкладання інформації. Однак в окремі періоди цей процес самоформування може артикулюватися під впливом офіційного дискурсу, а іноді транслюється як контрпам'ять. Навіть у демократичних суспільствах протиріччя між колективною пам'яттю і «контрпам'яттю» різних груп з легкістю можуть спровокувати жорстокі конфлікти з приводу того, як слід розповідати про минуле та які уявлення про нього наближені до істини. Колективна пам'ять може успішно подавити опозиційну пам'ять чи утримувати її під контролем, але може статися так, що «контрпам'ять» отримає поштовх до розвитку і, з наростанням своєї популярності, втратить опозиційний статус та сама перетвориться на колективну пам'ять. За визначенням Е. Зарубавель, за умов активізації масових національних рухів виникають «ментальні лакуни» в свідомості, породжені ідеями «докорінної відмінності», «великого розриву», які культивуються народами, що звільняються від колоніальної залежності⁵⁴. Колишня контрпам'ять перетворюється на пам'ять і, завдяки затребуваності націоналістичними силами, витісняє колишню імперську ідеологію-пам'ять. Але остання так просто не поступається позиціями, а її пропагандистська складова навіть посилюється.

Одним із механізмів «замирення з минулим» є розширення меж пам'яті за рахунок включення альтернативної інформації про події. При цьому перекодування минулого потребує уважної, наполегливої й ювелірної роботи. У політиці пам'яті постійно відбуваються процеси переінтерпретації минулого (передусім в інтересах домінуючих соціальних сил), які неминуче супроводжуються його прикрашанням – міфологізацією, аж до фальсифікацій. Реабілітація контрпам'яті активізує «колективне пригадування». Відтак «розколата колективна / соціальна пам'ять» сповнюється протиріччями, різночитаннями, суперечливими думками про одні й ті ж події.

Отже, констатуємо відносини взаємозалежності колективної пам'яті й національної ідентичності. Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій колективної пам'яті. Маніпуляції пам'яттю одночасно є маніпуляціями ідентичністю. Пам'ять же, в свою чергу, залежить від присвоєної собі ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять формує символічний універсум, який окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випрямлюють» смисли, норми й емоції. Ці знаки (згідно з концепцією Р. Барта) стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації. Пам'ять структурується у процесі мовної репрезентації за допомогою лінгвістичних знаків і символів, які є унікальними для кожної мови. Саме вона відображає певний спосіб кодування історичного буття в пам'яті. Цей код світосприйняття за всієї своєї універсальності має національну специфіку.

⁵⁴ Zerubavel E. The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life. New York, 1991. P. 21–32.

3. Український вимір символічного універсуму колективної пам'яті

Розгляд колективної пам'яті як символічного універсуму передбачає її аналіз не лише на рівні теоретичних узагальнень, але й через конкретні механізми функціонування та форми прояву в соціальному просторі. У цьому вимірі колективна пам'ять постає як цілісна символічна система, що відтворюється через наративи, образи, ритуали та культурні практики, забезпечуючи смислову інтеграцію спільноти.

Одним із ключових механізмів функціонування колективної пам'яті є формування та відтворення історичних наративів. Національні наративи – структуровані оповіді про історичні події, героїв, символічні дати, які формують уявлення про націю та її цінності⁵⁵. Саме через наратив відбувається упорядкування минулого, надання йому причинно-наслідкової логіки та ціннісного забарвлення. Важливо підкреслити, що наративи не є нейтральними: вони відображають домінантні інтерпретації історії, які формуються під впливом політичних, культурних та ідеологічних чинників. У цьому контексті колективна пам'ять виступає як простір смислотворення, де минуле постає не як сукупність фактів, а як інтерпретований досвід. У сучасному українському суспільстві процес переосмислення історичних наративів є особливо інтенсивним. Зокрема, відбувається переоцінка подій XX століття, формування нових інтерпретацій визвольних змагань, а також утвердження національно орієнтованого бачення історії. Ці процеси супроводжуються витісненням радянських наративів і формуванням нових смислових рамок, що відображають актуальні суспільні запити та цінності.

Не менш важливим елементом символічної системи колективної пам'яті є символи, які виконують функцію концентрації та передачі смислів. До них належать як матеріальні символи (пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки, книги, музеї, державна символіка тощо), так і нематеріальні (мова, культурні коди, образи героїв та ін.). Символи забезпечують впізнаваність і стабільність колективних уявлень, слугуючи маркерами та своєрідними «якорями пам'яті» на кожному з етапів історичного розвитку. Наприклад, трансформація символічного простору українських міст – демонтаж радянських пам'ятників і поява нових меморіальних об'єктів – відображає глибші процеси переосмислення історії та ідентичності.

Ще один важливий механізм функціонування символічної системи становлять ритуали та практики вшанування пам'яті (комеморативні практики)⁵⁶. Вони забезпечують регулярне відтворення колективної пам'яті через повторювані дії, що мають символічне значення. Це можуть бути державні свята, пам'ятні дати, церемонії вшанування, інші комеморативні практики, які не лише актуалізують минуле, але й формують емоційний зв'язок між індивідом і спільнотою. Через участь у таких практиках індивід

⁵⁵ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

⁵⁶ Киридон А. Пам'яттява парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик // Уманська старовина. 2019. № 8. С. 150–167; Nora P. (ed.) *Les lieux de mémoire*. Paris : Gallimard, 1997.

долучається до символічного універсуму нації, засвоюючи його цінності та смисли.

Серед механізмів функціонування колективної пам'яті – мова, тексти культурної спадщини, літературні, мистецькі та медіа-образи, що відтворюють символічні наративи та забезпечують їхню реплікацію.

В умовах сучасності особливого значення набувають медіа як інструмент формування та трансляції колективної пам'яті. Засоби масової інформації, кінематограф, література та цифрові платформи створюють нові форми репрезентації минулого, які впливають на сприйняття історії масовими аудиторіями. Соціальні мережі, зокрема, перетворюються на простір «живої пам'яті», де відбувається постійне відтворення, переінтерпретація та інколи – оскарження усталених наративів. Це свідчить про те, що символічний універсум колективної пам'яті стає більш відкритим і поліфонічним. Колективна пам'ять є ресурсом символічного капіталу, що забезпечує соціальне визнання, престиж та легітимізацію групових цінностей⁵⁷.

Водночас важливо враховувати, що колективна пам'ять не є однорідною. У межах одного суспільства можуть співіснувати різні, іноді конкуруючі моделі пам'яті, що відображають відмінності в історичному досвіді, регіональній специфіці чи політичних орієнтаціях. Така множинність пам'ятей створює поле символічної боротьби, у якому визначається домінантна інтерпретація минулого. У цьому сенсі символічний універсум постає як динамічний простір, що постійно переосмислюється та реконструюється.

Окрему увагу слід приділити ролі травматичного досвіду у формуванні колективної пам'яті. Травми, пов'язані з війнами, репресіями чи геноцидом, займають центральне місце в символічному універсумі, оскільки вони визначають моральні орієнтири та межі колективної ідентичності. У сучасній Україні таким потужним чинником є досвід війни, який не лише формує нові наративи, але й трансформує вже існуючі, надаючи їм нових смислів.

Таким чином, колективна пам'ять як символічна система функціонує через взаємодію наративів, символів, ритуалів і медіа, які забезпечують конструювання та відтворення смислового простору національної ідентичності. Її динамічний і багатовимірний характер свідчить про те, що пам'ять є не лише інструментом осмислення минулого, але й активним чинником формування сучасності та майбутнього спільноти. Колективна пам'ять не є монолітним комплексом знань та уявлень, подекуди вона «слоїться», виходить у паралельні режими існування, а інколи розривається. Розриви колективної пам'яті створюють соціальне напруження, яке або долається через спеціальні процедури комеморативного переозавантаження, або заганається в простір позбавлення голосу⁵⁸.

Отже, теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що колективна пам'ять функціонує як складна символічна система, у межах якої відбувається конструювання, відтворення та трансформація національної ідентичності. Вона

⁵⁷ Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge : Harvard University Press, 1984. 613 p.; Bourdieu P. *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford : Stanford University Press, 1998. 154 p.

⁵⁸ Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування // Україна модерна. 2019. Ч. 26. С. 141.

поєднує в собі елементи історичного знання, культурних практик і соціальних уявлень, формуючи цілісний символічний універсум, що забезпечує смислову єдність спільноти. Крім того, важливо враховувати динамічний характер колективної пам'яті, яка постійно зазнає переінтерпретацій залежно від соціально-політичного контексту. Це означає, що символічний універсум не є статичною структурою, а постає як відкритий простір значень, у якому відбувається боротьба за інтерпретацію минулого, а відтак – і за визначення ідентичності у сучасності.

Таким чином, розгляд колективної пам'яті як символічного універсуму дозволяє інтегрувати різні теоретичні підходи та сформувати цілісне бачення механізмів формування національної ідентичності. Такий підхід відкриває можливості для подальшого аналізу конкретних форм репрезентації пам'яті, а також її ролі в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

Український контекст дослідження колективної пам'яті як символічного універсуму вирізняється особливою динамічністю та напруженістю процесів переосмислення минулого. Це зумовлено як історичною багатошаровістю національного досвіду, так і сучасними соціально-політичними трансформаціями, які актуалізують питання ідентичності, історичної справедливості та символічної репрезентації. Однією з ключових характеристик українського символічного універсуму є його тривалий колоніальний та постколоніальний вимір. Протягом тривалого часу історична пам'ять українського суспільства формувалася під впливом імперських ідеологій, що призводило до маргіналізації національних наративів і нав'язування чужих інтерпретацій минулого. У зв'язку з цим сучасні процеси деколонізації пам'яті передбачають не лише відновлення історичної правди, але й реконструкцію символічного простору, в якому утверджуються власні смисли та цінності.

Важливу роль у формуванні сучасного символічного універсуму відіграє переосмислення травматичного історичного досвіду. Зокрема, актуалізація пам'яті про Голодомор, політичні репресії та інші трагічні події XX століття сприяє формуванню морально-ціннісного ядра національної ідентичності. У цьому контексті травма виконує не лише деструктивну, але й консолідаційну функцію, об'єднуючи суспільство навколо спільного досвіду втрат і боротьби.

Суттєвим етапом трансформації колективної пам'яті в Україні стали події початку XXI століття, зокрема Революція гідності. Вона не лише змінила політичний вектор розвитку держави, але й стала потужним символічним маркером, який переосмислив уявлення про громадянство, свободу та гідність. У межах символічного універсуму ці події набули значення засадничого наративу, що формує нову модель національної ідентичності, орієнтовану на європейські цінності та демократичні принципи.

Особливої інтенсивності процеси трансформації колективної пам'яті набули в умовах повномасштабної війни. Нагадаємо, що концепція колективної пам'яті М. Альбвакса⁵⁹ розглядає пам'ять як соціально сконструйований феномен, що формується в межах соціальних груп і передається між

⁵⁹ Halbwachs M. *La mémoire collective*, 2.e éd. Paris: Presses Universitaires de France, 1968.

поколіннями. Під впливом російської агресії «рамки пам'яті» (за М. Альб-ваксом) в Україні зазнали суттєвих трансформацій. Емпірично ці зрушення простежуються у зміні меморіальних практик, появі нових символічних маркерів у публічному просторі, переосмисленні історичних подій у медіа-дискурсі, а також у повсякденних практиках пам'ятання, що формують спільний досвід війни⁶⁰. Війна стала не лише геополітичним і соціальним викликом, але й потужним чинником символічної мобілізації суспільства. У цей період відбувається формування нових героїчних наративів, переосмислення ролі історичних постатей, а також активне конструювання образу ворога. Колективна пам'ять у цьому контексті функціонує як інструмент консолідації, що забезпечує єдність суспільства перед зовнішньою загрозою.

Український кейс наочно демонструє процес переходу від комунікативної пам'яті травматичних подій війни, репрезентованої свідченнями учасників і очевидців, до її поступового закріплення в культурній пам'яті через публічні меморіали, музейні ініціативи, шкільні та університетські курси, а також практики символічного маркування міського простору.

Вагомо акцентувати увагу на концепції «місць пам'яті» (П. Нора), сфокусованої на матеріальних, символічних і ритуальних формах фіксації минулого. В українському контексті під впливом російської агресії такі «місця пам'яті», як Бабин Яр, Меморіал Голодомору та ін. набувають нового смислового наповнення. Через меморіальні практики, публічні дискусії й освітні ініціативи вони беруть участь у формуванні національної свідомості та переосмисленні історичного досвіду в умовах війни⁶¹.

Зміни в символічному універсумі знаходять своє відображення і в трансформації матеріального простору. Процеси дерусифікації та декомунізації, що проявляються у перейменуванні вулиць, демонтажі пам'ятників і створенні нових меморіальних об'єктів, є не лише політичними рішеннями, але й актами символічного переозначення простору. Таким чином, міський ландшафт стає своєрідним текстом пам'яті, у якому закріплюються нові смисли та ідентифікаційні орієнтири.

Водночас важливо підкреслити, що український символічний універсум не є однорідним. У ньому співіснують різні історичні наративи, що відображають регіональні, культурні та соціальні відмінності. Однак саме в умовах сучасних викликів спостерігається тенденція до поступової консолідації пам'яті навколо ключових подій і цінностей, що сприяє зміцненню національної ідентичності.

Окрему роль у формуванні сучасної колективної пам'яті відіграють медіа та цифровий простір. Соціальні мережі, цифрові архіви, документальні проекти та культурні ініціативи створюють нові можливості для фіксації, поширення та переосмислення досвіду. Це сприяє демократизації пам'яті, оскільки різні групи отримують можливість долучатися до формування символічного універсуму.

⁶⁰ Лапан Т., Химович О. Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни // Грані. 2026. Т. 29. № 1. С. 204.

⁶¹ Там само. С. 207.

Постколоніальне пробудження України та побудова суверенного національного наративу супроводжувалися взаємопов'язаними процесами, зокрема:

1) розвиток автономних історичних наративів, що наголошують на тисячоліттях державності, безперервній боротьбі за свободу та визнанні Голодомору геноцидом;

2) позиціонування мови як потужного символічного елемента пам'яті, що втілює національний досвід, народну мудрість, усну історію та культурно вбудовані знання;

3) артикуляція історичного зв'язку України з Європою через спільні традиції та культурні впливи (наприклад, Магдебурзьке право, українське бароко), що зміцнює європейську ідентичність;

4) утвердження окремого культурного коду ;

5) деконструкція російсько-українських міфів, включаючи наратив про «братерство» та «спільну перемогу» у Другій світовій війні, що є важливим для остаточного розриву з колоніальною залежністю.

Відтак, український вимір колективної пам'яті як символічного універсуму характеризується складністю, динамічністю та відкритістю до змін. Він формується у процесі взаємодії історичного досвіду, сучасних викликів і культурних практик, забезпечуючи смислову основу для конструювання національної ідентичності в умовах постійної трансформації. В Україні колективна пам'ять переживає значні трансформації через:

1. Деколонізацію історичної пам'яті – переосмислення радянського та колоніального минулого, відкриття нових наративів героїв і жертв.

2. Політизацію та символічну боротьбу – конкуренція наративів у медіа, культурі та політиці.

3. Військові та кризові контексти – формування наративів героїзму, страждання та національної консолідації.

4. Інтенсивну цифровізацію пам'яті – онлайн-платформи і соціальні мережі прискорюють трансформацію наративів та роблять пам'ять динамічною і доступною.

Таким чином, конструювання української колективної пам'яті є активним актом культурного та політичного самоствердження, підкреслюючи її унікальність та відмінність від інших культурних сфер: «Українська пам'ять далеко не є фіксованим каноном, вона є динамічною конфігурацією, яка дозволяє суспільству протистояти зовнішнім загрозам та свідомо визначати своє місце у світі на основі суверенних інтерпретацій минулого»⁶².

Як зауважують дослідники, травматична колективна пам'ять українського народу, яка охоплює поневолення, Голодомор, сталінські репресії, досвід Другої світової війни, русифікацію, глибокі соціальні зміни структури та сучасну російську агресію – функціонує не як пасивний архів минулих страждань, а як динамічний і активний каталізатор сучасної нацистворчої енергії. У соціологічному вимірі цей процес описується як перехід від «комунікативної» пам'яті (живого, але фрагментарного досвіду безпосередніх очевидців) до

⁶² Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. Skhid. 2025. Vol. 7. № 2. P.47.

«культурної» пам'яті (за концепцією Я. Ассмана та А. Ассман). Така трансформація передбачає інституціоналізацію травми через освіту, державні комеморативні практики та мистецьку рефлексію, що перетворює розрізнені спогади на цілісну систему національних знань. Важливу роль у цьому процесі відіграє переосмислення «місць пам'яті». Сучасні події наповнюють новим екзистенційним змістом як історичні локації (наприклад, Меморіал жертв Голодомору як символ тягlosti геноцидної політики РФ), так і створюються нові топи героїзму. Ці географічні та символічні точки стають вузлами, навколо яких структурується національна свідомість, інтегруючи історичні травми у спільний «метанаратив спротиву». У такий спосіб повномасштабна війна виступає завершальним етапом формування «уявленої спільноти» (за Б. Андерсоном). Спільний досвід перебування в укриттях, волонтерської допомоги та бойових дій нівелює регіональні відмінності, створюючи єдиний емоційний та когнітивний простір. Пам'ять про героїзм сучасності (символічний капітал «Азовсталі», оборони Бахмута чи Гостомеля і таких сучасних воєнних подій як прикладів є багато) дозволяє суспільству здійснити якісний перехід: від статусу «жертви обставин» до статусу активного суб'єкта історії зі своєю сформованою колективною пам'яттю, національною ідентичністю⁶³.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що колективна пам'ять є не лише важливим чинником формування національної ідентичності, але й постає як цілісний символічний універсум, у межах якого відбувається осмислення минулого, інтерпретація сучасності та проєктування майбутнього. З'ясовано, що колективна пам'ять функціонує як складна символічна система, яка включає історичні наративи, символи, ритуали, культурні практики, мовленнєвий дискурс тощо. Саме через ці елементи відбувається конструювання смислового простору, що забезпечує інтеграцію спільноти та формування відчуття належності до нації.

Теоретичний аналіз засвідчив, що пам'ять має соціально сконструйований і динамічний характер, постійно зазнаючи переінтерпретацій залежно від історичного та соціального контексту. Це дозволяє розглядати символічний універсум як відкриту систему, у якій відбувається боротьба за значення та інтерпретації.

Проблема колективної пам'яті набуває особливої актуальності в контексті трансформацій національної ідентичності, спричинених тривалою російсько-українською війною, глобалізаційними процесами, інформаційними війнами, глибоким переосмисленням історичного досвіду тощо. Колективна пам'ять постає не лише як форма збереження уявлень про минуле, але й як активний механізм конструювання соціальної реальності, у межах якої відбувається осмислення спільного досвіду та формування самопізнання та самоусвідомлення.

⁶³ Лапан Т., Химович О. Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни // Грані. 2026. Т. 29. № 1. С. 207.

Колективна пам'ять постає ключовим механізмом конструювання національної ідентичності, оскільки забезпечує інтеграцію спільноти, відтворення історичних і культурних смислів, а також формування символічного капіталу, необхідного для соціального визнання. Водночас національна ідентичність не обмежується відображенням соціальної реальності, а функціонує як інструмент захисту, збереження та відновлення колективного самовизначення.

За сучасних умов війни пам'ять стає активним чинником консолідації та адаптації суспільства. Щоб стати каркасом національної ідентичності й успішно виконувати мобілізаційну, легітимаційну, безпекову та інші функції, колективна пам'ять має реконструюватися відповідно до викликів часу. У ході війни українське суспільство не лише захищає свою державність, а й створює нову моральну та символічну реальність, де особисте, національне, етичне, естетичне, приватне та політичне нерозривно переплітаються⁶⁴. Символічний універсум пам'яті забезпечує баланс між минулим і сучасністю, інтегруючи історичні наративи, ритуали та культурні практики в єдину систему смислів. Колективна пам'ять – це не просто складник ідентичності, а її «смиловий простір», у якому нація усвідомлює себе, своє минуле і майбутнє. Підтримання колективної єдності в умовах суспільних змін досягається через систематичне осмислення та переінтерпретацію минулого досвіду. У цьому контексті спільнота репрезентує та відтворює символічні й образні конструкти власної ідентичності, які, спираючись на спільну пам'ять, виконують роль ключових засад групової інтеграції. Відчуття групової солідарності постає завдяки тісному зв'язку пам'яті з її носіями, котрі, маючи узгоджені уявлення про події минулого, утверджують і артикують власну відмінність. Російсько-українська війна стала каталізатором переосмислення травматичного й героїчного минулого, історичного досвіду, активізувала процеси деколонізації та декомунізації пам'яті, формування нових символів, героїв, місць пам'яті тощо.

АНОТАЦІЯ

Зміни в суспільно-політичній реальності та системі ціннісних орієнтацій закономірно зумовлюють формування або трансформацію пам'яттєвого дискурсу, що супроводжується відповідними підходами до конструювання та переосмислення образу минулого. Особливої ваги ця проблематика набуває в українському контексті, де в умовах війни відбуваються не лише масштабні суспільні трансформації, але й інтенсивне переосмислення історичних наративів, символів, колективних уявлень тощо. У цьому процесі колективна пам'ять функціонує як динамічна система смислів, що не лише відтворює минуле, але й формує ціннісні орієнтири сучасності та вектори майбутнього розвитку нації. Визначено, що символічний універсум постає як цілісна система смислів, яка забезпечує інтеграцію спільноти та формує уявлення про її історичну тяглість і ціннісні орієнтири. Розкрито теоретичні підходи до розуміння колективної пам'яті, зокрема її соціально-конструктивістський характер і зв'язок із симво-

⁶⁴ Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. Skhid. 2025. Vol. 7. № 2. P.48.

лічними структурами суспільства. Особливу увагу приділено українському контексту, де процеси деколонізації пам'яті, переосмислення травматичного досвіду та вплив сучасних соціально-політичних викликів сприяють трансформації символічного простору національної ідентичності. Показано, що в умовах війни колективна пам'ять виконує важливу консолідаційну функцію, формуючи нові наративи та ідентифікаційні моделі.

Література

1. Berger P. L., Luckmann Th. *Social Construction of Reality*. A Treatise in the Sociology of Knowledge. N. Y. : First Anchor Books Edition, 1967. 219 p.
2. Sartre J.P. *Critique of Dialectical Reason*. S.l. : Verso Books, 2004 (Revised edition). 840 p.
3. Schutz A. On Multiple Realities. *Collected Papers*. The Hague : Martinus Nijhoff, 1962. Vol. 1.
4. Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття «символічний універсум». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4. С. 122–134.
5. Шульга О. Евристичний потенціал поняття «символічний універсум». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 143–156.
6. Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 3. С. 116–130.
7. Шульга О. Ціннісний та економічний домени символічного універсуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 117–132.
8. Шульга О. Мовний феномен як інтегральний домен символічного універсуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 1. С. 83–96.
9. Шульга О. Символічні анклавні і зміна символічних універсумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 3. С. 95–107.
10. Alexander J. C. Toward a Theory of Cultural Trauma. Alexander J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelse, N. J., Sztompka P. *Cultural Trauma and Collective Identity* (1st ed.). Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2004. P. 1–30. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pp9nb>
11. Шульга О. Надбудовний рівень символічного універсуму: теоретичний нарис. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С.82–89.
12. Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Сміслова теорія ідентичності: інтегративний підхід. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63.
13. Assmann J. Communicative and cultural memory. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 109–118.
14. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München, 1992. 344 s.
15. Assmann A. Memory, individual and collective. *The Oxford handbook of contextual political analysis* / Ed. by R.E. Goodin and C. Tilly. N.Y.: Cambridge Univ. press, 2006. P. 210–226.

16. Assmann A. Canon and archive. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 97–108.

17. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги – XXI, 2011. 247 с.

18. Assmann A., Frevort U. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 318 p.

19. Ewa M. Thompson Ways of Remembering: the Case of Poland. *Toronto Slavic Quarterly*. 2005. № 12. URL: <http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml>

20. Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме. *Соціальна психологія*. 2008. № 2. С. 3–15.

21. Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ : Темпора, 2012. 303 с.

22. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

23. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity . Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. P. 34-36.

24. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

25. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / авториз. перекл.з пол.; [пер.: А. Бондар та ін.]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ : Критика, 2005. 525 с.

26. Фігургий І. Ідентичність. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 191–192.

27. Киридон А. Пам'яттєва парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик. *Уманська старовина*. 2019. № 8. С. 150–167.

28. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2013.

29. Троян С.С. Національна пам'ять: базові міжнародні чинники конструювання. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 2. С. 148–153.

30. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів і українських Родин. Друге вид. Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен: Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 208 с.

31. Краснодемська І. Самосвідомість національна. *Науковий інструментарій українознавця*. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 295–296.

32. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / З англ. переклав Петро Тарашук. Київ : Основи, 1994. 224 с.

33. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

34. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки. *Соціальна психологія*. 2008. № 3. С. 3–13.

35. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
36. Krejci J., Velimsky V. *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York, 1981. P. 58–59
37. Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Молодий вчений*. 2017. Вип. 3(43). С. 30–34.
38. Avernianova N., Voropaieva T. Transformation of the Collective Identity of Ukrainian Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2020. № 7. Pp. 45–71.
39. Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Сміслова теорія ідентичності: інтегративний підхід. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63. P. 60.
40. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ : НІСД, 2008. 68 с.
41. Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності. *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть*. Київ : Видавничий дім “КМ Akademia”, 2001. С. 111–119.
42. Палій Г. Формування української політичної нації. *Політичний менеджмент*. 2003. №1. С. 93–101.
43. Stebelsky I. National Identity of Ukraine. *Geography and National Identity* / Ed. by Hooson D. Oxford : Blackwell Publisher, 1994. P. 233–248.
44. Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації. *Віче*. 2000. № 1. С. 132–146.
45. *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть* / За ред. С. Рябова та ін Київ : Видавничий дім “КМ Akademia”, 2001. 268 с.
46. Popson N. Ukrainian National Identity: The ‘Other Ukraine. URL: www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін.
47. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків : ХДАК, 2011..
48. Гобсбаум Е. Вступ. Винаходження традицій. *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 13.
49. Hobsbawm E., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 324 p.
50. Zerubavel E. *The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life*. New York, 1991. P. 21–32.
51. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York : Verso, 2006. 256 p.
52. Nora P. (ed.) *Les lieux de mémoire*. Paris : Gallimard, 1997.
53. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge : Harvard University Press, 1984. 613 p.
54. Bourdieu P. *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford : Stanford University Press, 1998. 154 p.
55. Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Україна модерна*. 2019. Ч. 26. С. 141–161.

56. Halbwachs M. La mémoire collective, 2.e éd. Paris: Presses Universitaires de France, 1968. 57.

57. Лапан Т., Химович О. Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни. *Грані*. 2026. Т. 29. № 1. С. 201–209.

58. Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. *Skhid*. 2025. Vol. 7. № 2. P. 43–48.

Information about the authors:

Kyrydon Alla Mykolaivna,

Dr. habil. (History), Professor,

State Research Institution «Encyclopedia Press»

1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

Troyan Serhiy Stanislavovych,

Dr. habil. (History), Professor,

State University «Kyiv Aviation Institute»

1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine